

Een vreemde eend in de bijt?
Het *Liber anniversarium* als parochiale
agenda voor de Onze-Lieve-Vrouwkerk
te Brugge in de late middeleeuwen¹

INLEIDING

Het archief van de armendis van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge herbergt een *obituarium* uit de 15de eeuw: register 179.² Noch over de ontstaanscontext noch over het gebruik is veel bekend, waardoor voorgaande studies het document vaak links lieten liggen of het gebruikten zonder het document zelf grondig te onderzoeken.³ *Obituaria* zijn bronnen die een schat aan historische informatie bevatten, maar het is belangrijk om dit brontype grondig te analyseren en hierbij ook andere archiefstukken te betrekken alvorens het aan te wenden voor historisch onderzoek.⁴ Het gekozen *obituarium* vormt hiervoor de ideale casestudy aangezien het zich bevindt in een rijk archief met nog drie andere memorieboeken uit de late middeleeuwen.⁵ Omdat de armendis verbonden was met

1 Dit artikel kadert in mijn doctoraatsonderzoek aan de KU Leuven Campus Kulak Kortrijk naar de religieuze en caritatieve stichtingen bij de armendissen in Brugge onder begeleiding van prof. dr. Paul Trio.

2 BRUGGE, OCMW-archieff, dis O.L.V., register 179: *Liber Anniversarium*, 15de eeuw.

3 Galvin noch Van Zeir gebruiken het archiefstuk: P. VAN ZEIR, *De armendissen der oude Brugse stadsparochies voor 1526*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1957, p. xi; M. GALVIN, *The poor tables of Bruges 1270-1477*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Columbia University, 1998, p. 250; Rössner en Brown vermelden het stuk wel in hun onderzoek maar besteden er slechts zijdelings aandacht aan: R. RÖSSNER, *Hansische Memoria in Flandern. Alltagsleben und Totengedenken der Osterlinge in Brügge und Antwerpen (13. bis 16. Jahrhundert)*, Frankfurt am Main, 2001 (Hansekaufleute in Brügge, Teil 5), p. 64-69; A. BROWN, *Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges c. 1300-1520*, Cambridge, 2011, p. 329.

4 Op deze problematiek werd al eerder gewezen door P. TRIO, 'Obituaries or Anniversary Books: Handle with Care!', in: R. DE WEIJERT, e.a. (red.), *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of Trouw van Bueren*, Hilversum, 2011 (Middeleeuwse studies en bronnen, 137), p. 190-191.

5 Memorieboek is een brede term die allerlei documenten omvat die gebruikt werden bij de herdenking van de doden. Meer informatie over deze bronnen is te vinden op de website van het MeMO project dat middeleeuwse bronnen relevant

de Onze-Lieve-Vrouweparochie en de desbetreffende parochiekerk en onder de controle van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel stond, behoren ook de andere parochiale instellingen die met deze kerk verbonden waren, zoals de kerkfabriek en het commuun, en hun archief tot de bredere context van het *obituarium* en worden deze meegenomen in het onderzoek.⁶ Via een diepgaande analyse van het archiefstuk zelf gekoppeld aan een vergelijking met andere *obituaria* van de dis van de Onze-Lieve-Vrouweparochie, toont dit artikel aan dat register 179 niet enkel stichtingen van de armen-dis bevat, maar eerder een parochiaal document was dat door verschillende instellingen werd geraadpleegd en aangevuld.

Over de brontypologie van memorieboeken is reeds veel geschreven, maar het blijft een open kwestie. Een *obituarium* behoort tot de familie van de necrologische documenten en bevat, in kalendervorm, de religieuze en/of caritatieve verplichtingen die de instelling diende na te komen in de context van memoriestichtingen.⁷ Aanpassingen, doorhalingen en toevoegingen komen veelvuldig voor. De belangrijkste scheidingslijn tussen de twee groepen necrologische documenten (*necrologia* en *obituaria*) betreft de functie. *Necrologia* waren in de eerste plaats bestemd voor de liturgie terwijl *obituaria* een administratieve functie vervulden.⁸ Deze opsplitsing - eerst door Huyghebaert geformuleerd in

voor memorieonderzoek binnen de grenzen van het huidige Nederland tracht te bundelen: <http://memo.hum.uu.nl/database/index.html>.

- 6 We spreken hier gemakshalve van parochiale instellingen, en niet van kerkelijke instellingen. Zo waren zowel de armen-dis als de kerkfabriek geen kerkelijke instellingen.
- 7 P. TRIO, 'Moordende concurrentie op de memoriemarkt. Een eerste verkenning van het fenomeen jaargetijde in de Lage Landen in de late middeleeuwen (ca. 1250-1550)', in: J. DEPLOIGE, B. MEIJNS & R. NIP (red.), *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500*, Brussel, 2009, p. 147. Zowel liturgische als caritatieve stichtingen vallen onder het algemene begrip *memoria* waarbij individuen voorzieningen treffen om hun zielenheil of dat van hun naasten veilig te stellen via onder andere liturgische diensten, armenzorg, memorietaferelen, etc. O. OEXLE definieerde *memoria* dan ook zeer treffend als een "totaal fenomeen": O. OEXLE, 'Memoria und Memorialbild', in: K. SCHMID & J. WOLLASCH (red.), *Memoria: der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, München, 1984 (Münstersche Mittelalter-Schriften, 48), p. 394.
- 8 N. HUYGHEBAERT, *Les documents nécrologiques*, Turnhout, 1972 (Typologie des sources du Moyen Age occidental, 4), p. 35.

1972 - is een artificiële classificatie waar de middeleeuwse scribent geen rekening mee hield, zoals Lemaître al aantoonde.⁹ Bovendien is de term *necrologium* een neologisme dat in de middeleeuwse bronnen niet voorkomt.¹⁰ Van Bueren stelt een alternatieve indeling voor op basis van de inhoud: graflijsten, lijsten met memoriediensten, naamlijsten, lijsten met schenkingen en stichtingen.¹¹ Lemaître definieert een *necrologium* als een kalender waarin de namen van de leden van de gemeenschap (het klooster of kapittel) worden genoteerd op de dag van hun overlijden,¹² terwijl een *obituarium* de namen noteert van leden van de gemeenschap én van anderen die een jaargetijde of andere memoriediensten hebben gesticht. De notities in *obituaria* zijn hierdoor doorgaans uitgebreider en bevatten extra (administratieve) informatie over zowel de stichter en de stichting terwijl de informatie bij *necrologia* beperkt blijft tot enkel een naam en soms de positie van het individu binnen de organisatie.¹³ Volgens deze laatste indeling zijn zowel het *Liber Anniversarium* als alle andere memorieboeken die voor dit artikel werden geraadpleegd *obituaria*.

Het *obituarium* bevindt zich in het Brugse OCMW-archief binnen het bestand “Armendis van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge”. Armendis waren parochiale instellingen in het ancien régime onder leiding van enkele dismeesters. Hun kerntaak bestond erin uitdelingen te organiseren voor de armen van de eigen parochie.¹⁴ Deze distributies bestonden, naast geld, vooral uit brood, eventueel aangevuld met vlees (haring tijdens de vasten), bier of wijn,

9 J.-L. LEMAÎTRE, *Les documents nécrologiques. Mise à jour*, Turnhout, 1985 (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, mise à jour du fascicule, 4), p. 11.

10 J.-L. LEMAÎTRE, ‘Nécrologes et obituaires: une source privilégiée pour l’histoire des institutions ecclésiastiques et de la société au Moyen Âge?’, C. CAROZZI & H. TAVIANI-CAROZZI (red.), *Le médiéviste devant ses sources: questions et méthodes*, Aix-en-Provence, 2004, p. 27.

11 T. VAN BUEREN, ‘Gebruik en functie van memorieboeken’, p. 13. Ook het online project MeMO gaat dieper in op de definitie van *obituaria*: <http://memo.hum.uu.nl/>.

12 Nochtans kregen ook externen soms een plaats in het necrologium.

13 LEMAÎTRE, ‘Nécrologes et obituaires’, p. 26-28.

14 Armendis, dis, armentafel of tafel van de H.-Geest zijn allemaal synoniemen voor dezelfde instelling: M. GALVIN, *The poor tables of Bruges*, p. 1-6; M. TITS-DIEUAI-DE, ‘Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au Moyen Âge’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), p. 576. In dit artikel wordt er gekozen voor de benaming (armen)dis.

boter, eieren, erwten, kledij, schoenen en brandstof. Hiernaast zorgden de armendissen ook voor andere vormen van steun, zoals het betalen van de begrafenis van arme parochianen. Deze instellingen vormden één van de hoofdassen van de laatmiddeleeuwse armenzorg in de Zuidelijke Nederlanden en dus ook in Brugge. Hun patrimonium en geld haalden ze voornamelijk uit schenkingen en stichtingen door de inwoners van de stad.¹⁵ Als individu kon je onroerend of/en roerend (een rente, cijns of geldbedrag) bezit schenken aan de dis om een uitdeling te stichten, een jaargetijde te laten inrichten of beide om zo je eigen zielenheil of dat van familie veilig te stellen. Deze twee categorieën van stichtingen (religieus-caritatief) werden door de armendis zorgvuldig geregistreerd en bijgehouden.

De grote en rijke Onze-Lieve-Vrouwekerk was naast Sint-Donaas de enige middeleeuwse Brugse kerk waaraan een kapittel was verbonden.¹⁶ Vanaf de 13de eeuw waren de volgende geledingen verbonden aan de kerk: het kapittel onder leiding van de proost, het commuun, de verschillende kapelanieën, de kerkfabriek, de armendis en de drie parochiegeestelijken. De parochie was namelijk ingedeeld in drie porties, met elk een eigen pastoor: de gouden, de zilveren en de loden portie.¹⁷ Hiernaast waren er ook nog verschillende broederschappen en gilden gevestigd in de kerk.¹⁸ Het

15 Nieuwe stichtingen en schenkingen bleven gedurende de late middeleeuwen voor nieuw kapitaal zorgen. Over het ontstaan van de instellingen en het verwerven van het beginpatrimonium bestaat er veel onduidelijkheid. Marechal neemt aan dat het beginpatrimonium voortkwam uit stichtingen en schenkingen van de burgerij: G. MARECHAL, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', in: D.P. BLOK (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. II (Middeleeuwen)*, Haarlem, 1982, p. 274. Tits-Dieuaide ziet dan weer een link met de Gregoriaanse kerkvorming waarbij de armendis het deel van de parochiale inkomsten dat toebehoorde aan de armen opeiste: TITS-DIEUAIDE, 'Les tables des pauvres', p. 565.

16 Meer informatie over de structuur van deze parochie is te vinden in: H. CALLEWIER, *De Papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad, 1411-1477*, Brugge, 2014, p. 33-35. De Sint-Salvatorkerk werd pas in 1501 verheven tot collegiale kerk: A. J. DUCLOS, *Bruges: histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, p. 461.

17 Ook in de rest van Vlaanderen werden veelal grote parochies vaak opgedeeld in porties: A. -L. VAN BRUAENE & M. BAUWENS, 'De Sint-Jacobskerk te Gent. Een onderzoek naar de betekenis van de stedelijke parochiekerk in de zestiende-eeuwse Nederlanden', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 65 (2011), p. 109.

18 M. VANDERMAESEN, *Inventaris van het oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge* (Rijksarchief te Brugge. Inventarissen. 27) Brussel, 1984, p. 16.

commuun, of koorgezelschap, groepeerde de proost, kanunniken, kapelanen, vicarissen en pastoors en was een getijdcollege dat ook jaargetijdendiensten en andere memoriediensten organiseerde.¹⁹ De kerkfabriek was dan weer verantwoordelijk voor het beheer van het patrimonium van de kerk, met uitzondering van het koor dat onder het kapittel ressorteerde.²⁰ Beide instellingen zouden tot het eind van de 16de eeuw onder de voogdij van het kapittel blijven.²¹ De armendis opereerde zelfstandiger dan de andere instellingen. Welgestelde parochianen stonden aan het hoofd van de instelling en ze hadden een eigen patrimonium ter beschikking. De proost van het kapittel had wel het recht de jaarlijkse rekeningen te horen en oefende zo een vorm van controle uit. In de loop van de 16de eeuw trachtte het stadsbestuur van Brugge hier tevergeefs verandering in te brengen.²²

HET ARCHIEF VAN DE DIS

De oudste inventaris van het disarchief van Onze-Lieve-Vrouw (1690) maakt geen gewag van het *obituarium*, wat mogelijk te verklaren is doordat deze inventaris onvolledig lijkt.²³ Het zou er ook op kunnen wijzen dat het stuk toen niet tot het archief van de armendis behoorde. Maar ook de inventaris van het archief van het kapittel uit 1706 bevat geen verwijzing naar register 179.²⁴ De volgende inventaris van het disarchief (1759) omschrijft het als volgt: *Nogh eenen oudtwetschen versleten ouden bouck sijnde liber Aniversariorum aeclesiae beatae Marie Virginis etc. met eenen grooten jseren keten vast aen de couvert*.²⁵ Deze notitie typeert het archiefstuk als *Liber Anniversarium* van de gehele Onze-Lieve-Vrouwekerk en dus niet specifiek van de armendis.²⁶ Mogelijk

19 VANDERMAESEN, *Inventaris van het oud archief*, p. 16.

20 Naast het kerkgebouw zelf ging het hier ook om het roerende en onroerende bezit, de tienden en inkomsten uit stichtingen, rechten en giften: W. NOLET & P.C. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, p. 196-197.

21 VANDERMAESEN, *Inventaris van het oud archief*, p. 8.

22 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., charter nr. 509, a° 1542.

23 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 192, a° 1690.

24 BRUGGE, *Rijksarchieff*, Oud Kerkarchieff van O.L.V. te Brugge, 6: Inventaris van archivalia berustend in het archief van het kapittel, met ontwerp, a° 1706.

25 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 193, a° 1759, f. 306r.

26 *Liber Anniversarium* of jaargetijdeboek is een middeleeuwse (en latere) benaming voor een necrologisch document en kan beschouwd worden als een synoniem

was dit de oorspronkelijke benaming vanop een verloren gegaan titelblad. Het repertorium van Belgische necrologische documenten wijst het *obituarium* toe aan het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw.²⁷ De huidige inventaris van de dis (1898) groepeerde dit *obituarium* samen met drie andere *obituaria* ouder dan 1600 onder de hoofding: *Ordonnantien der Disschen en jaargetijden*.²⁸ De aanwezigheid van deze vier *obituaria* laat toe om een chronologie op te stellen en zo register 179 beter te plaatsen in de tijd. In het archief van het commuun van de kerk bevindt zich een vijfde necrologisch document dat de naam *planarium* draagt en ook een interessant vergelijkingspunt biedt.²⁹ Voor we overgaan tot de analyse van register 179, komen de andere *obituaria* kort aan bod.

Register 178 - het oudste *obituarium* in het disarchief - is opgesteld in het Middelnederlands tussen 1371 en 1383 en werd daarna aangevuld tot in 1437 door meerdere handen.³⁰ Het archiefstuk bevat niet enkel een kalender, maar is opgebouwd uit diverse delen: allereerst is er een lijst met lijfrenten die de dis jaarlijks schuldig was aan individuen (f. 1r-3r), dan volgt de kalender neergeschreven in rode en zwarte inkt (f. 4r-53v), gevolgd door uittreksels uit en kopieën van stichtingsakten en andere charters (f. 54r-76r); een lijst met de te celebreren jaargetijden bevindt zich tussen deze afschriften (f. 67r-67v) en de laatste folio's (f. 77r-82r) bevatten een later toegevoegd beknopt overzicht van de uitdelingen uit 1421. De kalender geeft telkens de dagletter (soms voorafgegaan door het gulden getal) en relevante feestdag, waarna een beknopte notitie

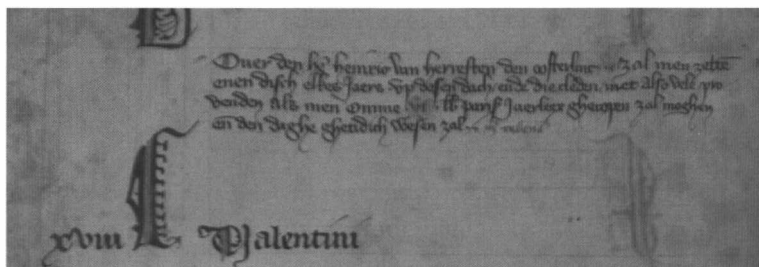
voor *obituarium*: N. HUYGHEBAERT, *Les documents nécrologiques*, p. 34. In principe bevat een jaargetijdenboek enkel de verplichtingen in het kader van jaargetijden en is zo selectiever dan een *obituarium*. In de late middeleeuwen werden de termen echter door elkaar gebruikt: LEMAITRE, *Les documents nécrologiques*, p. 11.

27 U. BERLIÈRE, *Inventaire des obituaires Belges (collégiales et maisons religieuses)*, Brussel, 1899, p. 14.

28 BRUGGE, OCMW-archief, *Inventaris der archieven van den Disch van Onze Lieve Vrouw*, geschreven inventaris, a° 1898.

29 Een *planarium* is een eigentijds synoniem voor *obituarium*. Doordat de bron op de kaft zelf de naam *planarium* draagt en vroeger onderzoek er ook zo naar heeft verwezen, hanteren we hier verder deze term: N. HUYGHEBAERT, *Les documents nécrologiques*, p. 34; BRUGGE, *Rijksarchief*, Oud Kerkarchief van O.L.V. te Brugge, 735: *Planarium of jaaroverzicht van fundaties en kerkelijke diensten*, midden 16de eeuw.

30 BRUGGE, OCMW-archief, dis O.L.V., register 178: *lijfrenten, disschen en fondatiën*, 1355-1437.

14 februari, met dagletter C, bevat de stichting van Hendrik van Herresten (fol. 9v).

van de stichting wordt gegeven. De kalender maakt gebruik van de nieuwjaarsstijl waarbij het nieuwe jaar op 1 januari aanvangt.³¹

De armendis besloot in 1437 om register 178 te vervangen door een nieuwer exemplaar, register 180, dat op het voorblad geda-teerd is: *Desen bouck was gheordenert ende ghemaect int jaer m cccc xxxvii den xxsten dach in wedemaent*.³² De kalender hanteert het Middelnederlands en loopt van 24 juni tot 23 juni en dus niet volgens de nieuwjaarsstijl zoals register 178. Dit kan wijzen op een meer exclusief administratief karakter aangezien de admi-nistratie vaak het jaar begon op 24 juni (Sint-Jansdag). Ook de rekeningen van de armentafel beginnen steevast op 24 juni.³³ De dagletters geven de dagen aan. De notities van de diverse stich-tingen zijn gedetailleerd en tonen een mix van caritatieve en li-turgische stichtingen. Opmerkelijk is dat de stichtingen waarbij de dag van uitvoering afhankelijk was van de Paasdatum niet apart zijn opgenomen in een lijst achteraan, maar ingepast zijn in de kalender. De latere aanpassingen en toevoegingen vonden plaats vóór 1480.

Het daaropvolgende *obituarium*, register 181, werd opgesteld in 1483 of 1494 en bevat toevoegingen tot het einde van de 16^{de}

31 E.I. STRUBBE & L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, 1960, p. 51-52.

32 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 180: *overzicht dissen en jaargetijden*, a° 1437, f. 1r.

33 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 1-27: *rekeningen*.

April.

Vp ten heylighen paescche dach. ouer Jan.
de crayschietere. ende dier willem de hoedemakere.
en me itelo op elke prouende
iii. d. parisiſe — i. prouende. xx. s. gro.

Vp den zelue dach de gheslachte vanden
Voorde — — — — — s. gro.

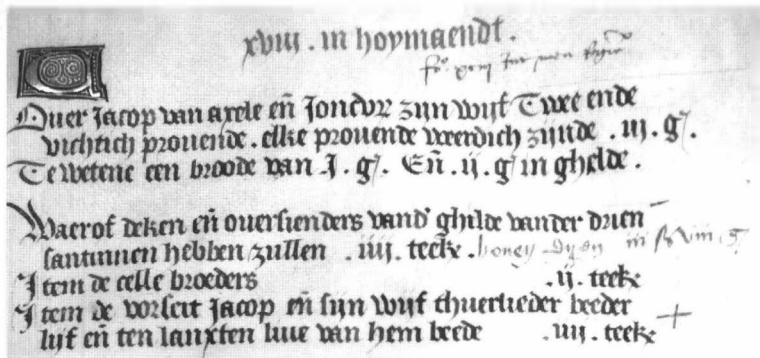
Vp de zelue dach gheslucen potken
ten duffche ende een pinte Rinsch Wijn
s. m. en besette s. pieter vanden hille
soms

Umanendueghe inde paescche daghe. xxx.
paesc — — — — — s. m. s. d. gl.

Umanendueghe inde paescche daghe. xxx.
prouende — — — — — s. m. s. d. s. f.

De stichtingen op Pasen (Jan de Crayenschietere en Willem de Hoedemaker, het geslacht vanden Voorde en Pieter vanden Hille) werden met nog andere stichtingen op wisselende feestdagen opgenomen tussen 24 en 25 april (fol. 66r).

eeuw.³⁴ Dit *obituarium* vertoont grote gelijkenissen met register 180: beide kalenders starten op 24 juni, zijn opgesteld in het (Middel)Nederlands, bevatten wel de dagletters maar niet de gulden getallen en de stichtingen zijn gedetailleerd weergegeven. Zo vermeldt de notitie bij de stichting van Jacob van Axele en zijn echtgenote dat tien van de 52 porties bestemd zijn voor het gilde van de Drie Santinnen, de celbroeders en de stichters zelf. Enkele stichtingen werden later verplaatst van dag of inhoudelijk aangepast, wat voor een groot aantal randnotities zorgde.

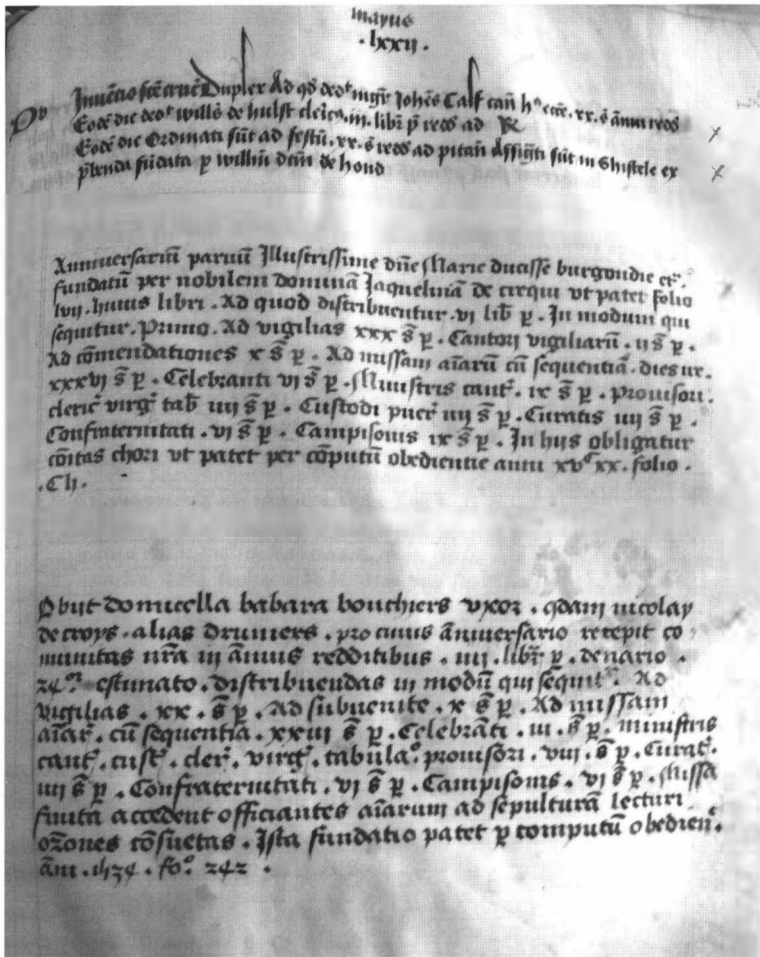

De stichting op 18 juli is één van de notities in het basishandschrift (fol. 43r). In de marge zijn verschillende aanvullingen in een latere hand te zien.

Het laatste *obituarium* is het *planarium* van het commuun van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Het *planarium* stamt volgens de huidige inventaris uit 1526-1575, maar een exacte datering ontbreekt.³⁵ Het is een groot document (34x25x9cm) met een kalender waarin de religieuze verplichtingen van het commuun opgelijst staan in het Latijn volgens de nieuwjaarsstijl. Elke folio omvat één dag van het jaar. Zowel voor- als achteraan in het *planarium* bevinden zich kopieën van akten en er is ook een namenindex aanwezig. Aanpassingen en toevoegingen in diverse handen tonen aan dat het zeker tot in de 17de eeuw in gebruik was.

34 BRUGGE, OCMW-archief, dis O.L.V., register 181: *ouerzicht dissien en jaargetijden*, a° 1483-1494, f. 174r, bevat de stichting van Jan van Gruuthuuse die diende uitgevoerd te worden op 30 november, de eerste zondag van de advent. Dit betekent dat de zondagsletter voor het jaar van redactie E was, wat in combinatie met een paleografische analyse de jaren 1483 en 1494 oplevert.

35 BRUGGE, Rijksarchief, Oud Kerkarchief van O.L.V. te Brugge, 735: *Planarium*.

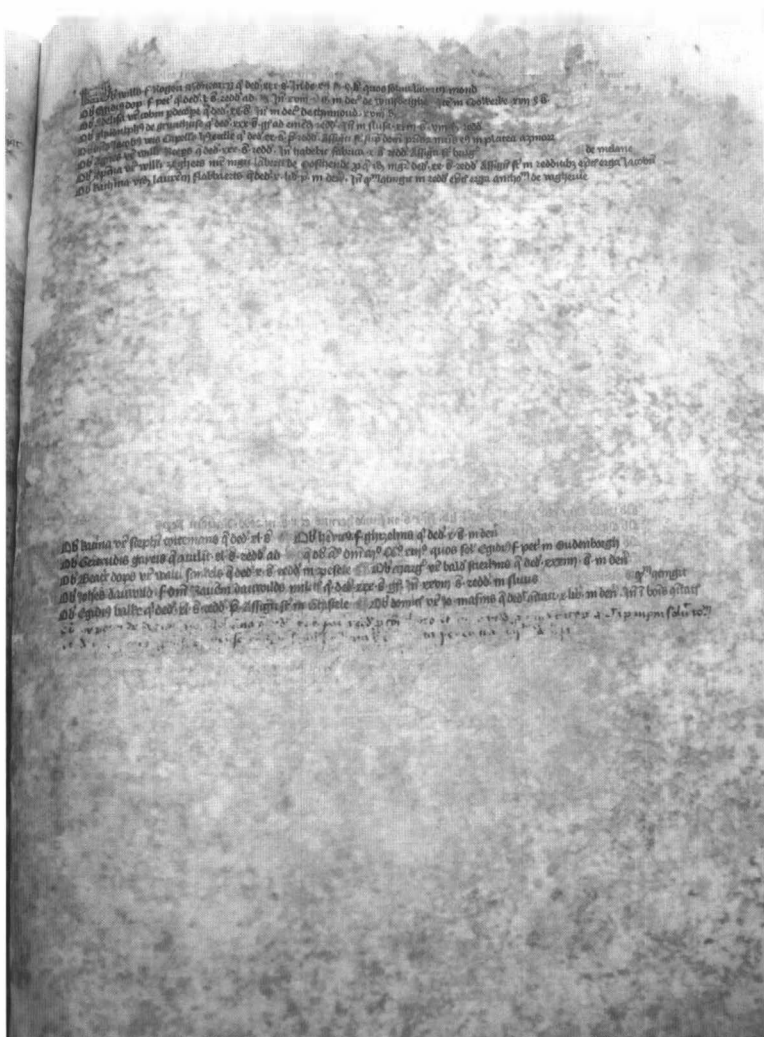

5 mei bevat vijf stichtingen (Johannes Calf, Willem de Hulst, Willem de Hond, Maria van Bourgondië en Barbara Bouchiers) (fol. 72). De eerste drie stichtingen zijn in het basishandschrift, de andere twee zijn latere aanvullingen.

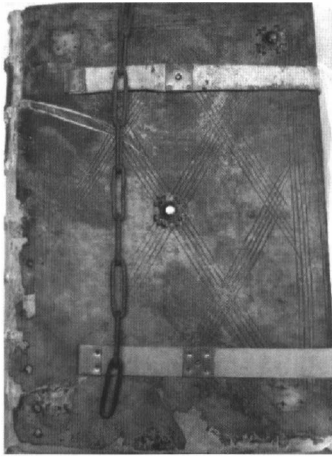
EEN VREEMDE EEND IN DE BIJT

Register 179 (50x35x4cm) telt 99 perkamenten folio's met daarop de kalender in nieuwjaarsstijl (f. 1r-93v) en de stichtingen op feestdagen afhankelijk van Pasen (f. 94r-99r). Het register is niet gefolieerd behalve op de laatste folio waar in potlood het cijfer 99 staat geschreven. Hoewel de kalender nog volledig is, zijn enkele notities voor- en achteraan het document onleesbaar door de slechte bewaring. Er zijn geen sporen van prikken terug te vinden en enkel de eerste 30 folio's bevatten sporen van liniëring, maar door de slechte staat van het perkament is dit amper zichtbaar, waardoor het niet mogelijk is een volledig liniëringsschema op te stellen. Wel zichtbaar is dat de bladspiegel bestaat uit twee kolommen waarbij de eerste de dagletter en het gulden getal bevat. De tweede kolom bevat de eventuele feestdag en de relevante stichtingen voor deze dag. Op elke folio zijn er slechts twee dagen opgenomen. Het *obituarium* werd gerestaureerd in 1971 door de restauratiediensten van het Algemeen Rijksarchief. Bij deze restauratie werden de individuele folio's waar nodig versterkt om verder verval tegen te gaan. Ook werden er schutbladen toegevoegd ter bescherming van de perkamenten folio's.

De notities werden geredigeerd in een donkerbruine inkt maar de dagletters, gulden getallen en feestdagen zijn in rode inkt geschreven. Hoofdletters zijn zacht aangezet met dezelfde rode inkt. Bij aanvang van een nieuwe maand staan de letters KL (*Kalendae*) als initiaal in blauwe en rode inkt. Ook enkele stichtingen vatten aan met een - weliswaar niet gekleurde - initiaal maar dit is eerder uitzonderlijk. De grote perkamenten vellen zijn van een zeer hoge kwaliteit. Het document is ingebonden en voorzien van een houten berd bekleed met leder, versierd met een decoratief lijnenpatroon en beslagen met tien metalen knoppen, waarvan er aan de voorzijde drie ontbreken. Verder zijn er twee lederen riemen om het boek mee te sluiten en is er een ketting met tien schakels aan de achterzijde bevestigd. Bij de restauratie is er een nieuwe houten berd voorzien waarop de originele lederen kftbekleding, metalen knoppen en ketting zijn bevestigd. Al deze uiterlijke kenmerken zorgen ervoor dat het een log maar indrukwekkend document is dat een loutere administratieve functie lijkt tegen te spreken.

Folio 27r illustreert duidelijk de indeling van register 179: elke dag bevat slechts twee dagen (13 en 14 april) van elkaar gescheiden door een grote witruimte. Alle notities zijn in het basishandschrift, behalve de laatste notitie op 14 april. Bovenaan de folio is ook duidelijk de beschadiging zichtbaar.

De houten berd van register 179 met lederen bekleding, ketting, metalen knoppen en lederen riemen.

De basishand bestaat uit een *littera hybrida formata* die zeer consistent is.³⁶ Andere handen vulden verder aan, maar dit blijft beperkt: ca. 6% van alle notities zijn toevoegingen. Deze latere handen maakten bijna allemaal gebruik van de *littera hybrida currens*. Het beperkte aantal doorhalingen, aanvullingen, randnotities of andere redactionele ingrepen wijst ofwel op een relatief korte redactieperiode, ofwel op een betrekkelijk grote continuïteit in de stichtingen. De grote witruimtes tussen de dagen onderling lijken erop te wijzen dat de maker een langdurig gebruik in gedachten had. Het *obituarium* was dus waarschijnlijk ontworpen om een hele tijd mee te gaan, maar om een onbekende reden werd er relatief snel na de eerste redactieperiode gestopt met nieuwe toevoegingen.

De toevoegingen zijn geschreven door minstens twintig individuele handen. Al deze handen onderscheiden is onder meer door de slechte staat van sommige folio's niet evident en binnen de opzet van deze bijdrage evenmin haalbaar. Daarom beperken we ons hier tot het aanhalen van enkele voorbeelden. Een typische latere toe-

36 Voor het benoemen van de geschriften werd gebruik gemaakt van de classificatie van Liefertinck: G.J. LIEFTINCK, 'Pour une nomenclature de l'écriture livresque de la période dite gothique. Essai s'appliquant spécialement aux manuscrits originaires des Pays-Bas médiévaux', in: B. BISCHOFF, G.J. LIEFTINCK & G. BATTELLI (red.), *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle. Premier colloque international de paléographie latine. Paris 28-30 avril 1953*, Parijs, 1954, p. 15-34.

voeging is deze van de stichting van Johannes Wijts. De notitie geeft nauwelijks details, wat de koppeling aan een bepaalde stichtingsakte of het nauwkeurig dateren bemoeilijkt.³⁷ Waarschijnlijk gaat het hier om Johannes Wijts, die in 1485 *clericus installatus* was en in 1491 en 1502 de functie van kapelaan waarnam, beide in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.³⁸ De stichting dateert dus vermoedelijk van eind 15de eeuw. Deze hand voegde klaarblijkelijk geen andere notities toe.

Eén van de duidelijk definieerbare handen heeft zeven notities nagelaten die betrekking hebben op drie stichtingen. Het gaat om een relatief vaste hand waarbij de hoofdletters aangezet zijn met rode inkt. De notities zijn eerder uitgebreid en het zijn de enige aanvullingen waarbij een vorm van decoratie is aangebracht. Twee van de drie stichtingen, nl. deze van Joos Berthilde en de broers Pieter en Colard de Labye, zijn dankzij stichtingsakten te dateren op 1474 en 1470.³⁹ Joos Berthilde ontving in 1452 de wijding tot *clericus* en was tussen 1454-1485 kanunnik en pastoor van de loden portie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hij stierf tussen 1485-1486 en liet verscheidene memoriediensten inrichten, waaronder uitdelingen en verscheidene jaargetijden bij de armendis van Onze-Lieve-Vrouw. Hij betaalde eveneens voor de stichting van een dubbel feest van Sint-Jozef op 19 maart.⁴⁰ Ook de broers Pieter en Colard de Labye hadden een nauwe band met de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Zo was Colard in 1489 kerkmeester en deed hij meerdere giften aan de kerk.⁴¹

Het document zelf bevat geen expliciete datering. Een relatieve datering op basis van verschillende elementen is echter wel mogelijk. Op basis van het handschrift blijkt dat zowel de eerste registratie als de aanvullingen uit de 15de eeuw stammen. 54 notities uit

37 BRUGGE, OCMW-archief, dis O.L.V., register 179, f. 59r.

38 H. CALLEWIER, *De Brugse seculiere clerus 1411-1477*, databank bij: IDEM, *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad (1411-1477)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KU Leuven, p. 1348-1349.

39 BRUGGE, OCMW-archief, dis O.L.V., register 179, f. 52r, 53v, 84v, 86r en 86v; f. 20v en 83v.

40 CALLEWIER, *De Brugse seculiere clerus 1411-1477*, databank, p. 107.

41 J.-J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale, avec des données historiques et généalogiques. Arrondissement de Bruges, II, Brugge*, 1866, p. 272.

register 179 zijn exact te dateren door verwijzingen in de tekst zelf of door ze te koppelen aan overgeleverde stichtingsakten uit het disarchief. Zeven stichtingen gaan terug tot de 13de eeuw. Zo gaf Gillis Dop in 1274 40 schellingen voor een fundatie op zijn sterfdag.⁴² Deze oude notities suggereren dat register 179 voorafgegaan is door een ouder voorbeeld zoals gewoonlijk bij dit brontype. De jongste stichting in het basishandschrift dateert van 7 augustus 1462, toen Matheus Ghijselin 10 ponden parisis schonk.⁴³ De oudste gedateerde aanvulling is deze van Gerard de Grote, vicaris van de proost van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel.⁴⁴ Deze stichting dateert van 10 september 1463.⁴⁵ Dit betekent dat de eerste redactie plaatsvond kort voor 9 september 1463. In 1475 stichtte de weduwe van Boudin Petijt, Katheline, onder andere een jaargetijde voor haar overleden echtgenoot. Dit vormt de jongste dateerbare stichting in register 179.⁴⁶ Het is dus veilig te stellen dat alle aanvullingen dateren van voor 1500, wat de relatief korte redactieperiode bevestigt. Eén aanvulling heeft betrekking op een stichting van voor 1462, waarschijnlijk gaat het hier om een stichting die om onbekende redenen (mogelijk vergetelheid of onzorgvuldigheid) oorspronkelijk niet werd opgenomen en dus pas later werd ingeschreven. Het gaat om de stichting van Joris Ruebs die in 1447 26 schellingen parisis aan de armendis schonk.⁴⁷ De familie Ruebs was een belangrijk makelaarsgeslacht in Brugge: in 1442 staat een Joris Ruebs geregistreerd als lid van het makelaarsambacht. En in 1427, 1432 en 1442 vulde Joris Ruebs het mandaat van deken van hetzelfde ambacht in.⁴⁸ Dezelfde naam komt ook meermaals terug in politieke functies zoals schepen en burgemeester.⁴⁹

42 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 5v.

43 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 76v; register 155: *cartularium*, f. 119v-120r, 7 augustus 1462.

44 CALLEWIER, *De Brugse seculiere clerus 1411-1477*, databank, p. 559-560.

45 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 72r; register 155, f. 46r, 10 september 1463.

46 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 65v; register 155, f. 129r-130v, 16 mei 1475.

47 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 45v; register 155, f. 85r-85v, 6 juni 1447.

48 A. VAN DEN ABEELE & M. CATRY, *Makelaars en handelaars. Van nering der makelaars naar Kamer van Koophandel in het XVIIde-eeuwse Brugge*, Brugge, 1992, p. 22, p. 99 en p. 134-137.

49 Het is helaas niet mogelijk om met 100% zekerheid te zeggen dat het telkens om

	register 178	register 179	register 180	register 181
eerste registratie	1371-1383	1462-1463	1437	1483-1494
aanvullingen	1371-1436	1463-1500	1437-1480	1483-1600
taal	Nederlands	Latijn	Nederlands	Nederlands
aard notitie	summier	summier	gedetailleerd	gedetailleerd
formaat	klein	groot	klein	klein
decoratie	initialen	initialen + hoofdletters	initialen	initialen

Tabel 1: Vergelijking van de vormelijke kenmerken van de obituaria

Als we de vormelijke kenmerken van de vier *obituaria* uit het disarchief tegen elkaar afzetten (zie tabel 1), valt register 179 duidelijk uit de toon. De andere drie disregisters lijken op elkaar wat opzet, taal en vormgeving betreft én passen binnen een duidelijke chronologie. De dis hanteerde steeds één *obituarium* tot het moment dat een nieuwe versie wenselijk was en het oude *obituarium* in onbruik raakte. Dit gebeurde in 1437, wanneer register 178 niet langer werd aangevuld en men overging op register 180. Hetzelfde vond plaats tussen 1480-1494, toen register 181 de plaats innam van register 180. Register 179 verstoort deze chronologie en springt wat opzet, taal én vormgeving in het oog. Zo zijn de notities veelal beknopter en is het hele document opgesteld in het Latijn. Dit gebruik van het Latijn is merkwaardig aangezien de armen, als lekeninstelling, het Middelnederlands hanteerde voor de administratie.⁵⁰

Belangrijker dan deze vormelijke verschillen is de afwijkende inhoud van register 179 (zie tabel 2). Vooral het grote aantal stichtingen springt in het oog: register 179 bevat 7,2 keer zoveel stichtingen als register 181, ongeacht de jongere leeftijd van register 181, waardoor dit laatste logischerwijs meer stichtingen zou moeten bevat-

één en dezelfde persoon gaat hoewel dit wel waarschijnlijk is: GALVIN, *The poor tables of Bruges*, p. 334.

50 De enige Latijnse documenten in het archief van de dis zijn akten opgesteld door de kerkelijke overheid of een notaris. De documenten geproduceerd door de dis zelf zijn zonder uitzondering in het Middelnederlands.

	register 178	register 180	register 181	register 179
aantal stichtingen	76	214	368	2682
% liturgisch	0	7	6,8	15,7
% caritatief	88,2	66	58,2	3,2
% onbekend	1,3	2	1,4	80,0
% liturgisch & caritatief	10,5	25	33,7	1,1
totaal	100	100	100	100

Tabel 2: Vergelijking van de inhoud van de obituarìa.

ten. Het lijkt er dus op dat het register niet enkel stichtingen van de dis bevat. Ook de karakteristieken van de stichtingen verschillen enorm. Alle stichtingen werden opgedeeld in vier categorieën: “liturgisch”, “caritatief”, “liturgisch en caritatief” en “onbekend”. Onder “liturgisch” werden alle stichtingen geplaatst met een liturgisch karakter, zoals een misviering, het plaatsen van kaarsen bij het graf of het luiden van de klokken. Bij caritatieve stichtingen vond er een uitdeling aan de armen plaats. De stichtingen met zowel een caritatief als een liturgisch onderdeel zijn in de rubriek “liturgisch en caritatief” ondergebracht. De laatste categorie omvat alle stichtingen waarvan het karakter niet gekend is omdat de notitie enkel een naam en bedrag opgeeft. De schaarse informatie en de sporadische overlevering van stichtingsakten in het document zelf zorgen ervoor dat de meeste stichtingen uit register 179 ongedefinieerd blijven. Van de gedefinieerde stichtingen hebben er meer stichtingen een exclusief liturgisch karakter. De andere drie registers vertellen echter het omgekeerde verhaal. Hier is het karakter van de meeste stichtingen gekend én overheerst duidelijk het caritatieve karakter. Dit valt te verwachten van registers die exclusief de verplichtingen van een armendis bijhouden.

Slechts tien stichtingen zijn in alle disregisters opgenomen; zonder register 179 stijgt dit aantal tot 39. De grootste concordantie bestaat tussen de registers 180 en 181: 49% (105) van de stichtingen uit 180 komen terug in 181. Dit duidt op een grote continui-

teit van de stichtingen bij de armendis tijdens de 15de eeuw. Eén van de weinige stichtingen die in alle registers voorkomt en zo de verschillen illustreert is deze van Everaerd Rijnvisch op 21 juli. Everaerd Rijnvisch, zoon van Filips, was verscheidene jaren raadslid en schepen in Brugge en stierf in 1422. Hij ligt samen met zijn echtgenote begraven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁵¹ De notitie in register 178 is een latere toevoeging en vermeldt enkel een uitdeling ingericht door Everaerd Rijnvisch. Voor meer informatie wordt er verwezen naar een *perkement bouc* waarin de oorspronkelijke akte is opgenomen.⁵² Deze laatste bron is helaas niet bewaard. De notitie in register 180 geeft, in tegenstelling tot de voorgaande, veel meer details over deze stichting. Dit doet vermoeden dat de auteur van register 180 teruggegrepen heeft naar de oorspronkelijke akte om deze details opnieuw op te sporen. Zo vermeldt register 180 dat er een uitdeling van 40 porties moest plaatsvinden, waarvan er 20 voorbehouden bleven voor een klooster en zes voor de erfgenamen van de stichter.⁵³ Verder moest er op dezelfde dag een jaargetijde uitgevoerd worden waarbij ook het commuun en de kerkfabriek een rol speelden. De notitie in register 181 herhaalt grotendeels de informatie uit register 180 en geeft amper extra informatie.⁵⁴ In tegenstelling tot deze gedetailleerde informatie uit de disregisters, blijft register 179 zeer algemeen en vermeldt enkel een bedrag van 20 schellingen gegeven aan de parochiale armendis.⁵⁵ Uit enkel deze notitie valt dus niet op te maken of het een caritatieve dan wel een liturgische stichting betreft.

Van het overgrote deel van de stichtingen uit register 179 is er evenwel geen enkel spoor te vinden in de rest van het archief van de Onze-Lieve-Vrouwdis. Het gaat hier voornamelijk over algemene, weinig gedetailleerde notities maar enkele zijn desondanks identificeerbaar. Zo komen enkele kapelanieën van de Onze-Lieve-Vrouwekerk uit de 14de eeuw op verschillende

51 GAILLIARD, *Inscriptions funéraires*, II, p. 337.

52 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 178, f. 30r.

53 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 180, f. 6r-6v.

54 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 181, f. 46r.

55 BRUGGE, *OCMW-archieff*, dis O.L.V., register 179, f. 52r.

plaatsen in het *obituarium* terug. Het gaat om de kapelanieën van Jan van Aertrijke en Elisabeth van Steeland (1368), Margareta van Coukelare (1346), Gerard Woutermans (1340) en Willem Hond (1346).⁵⁶ Ook maken enkele notities melding van stichtingen *ab antiquo*: stichtingen waarvan de precieze oorsprong niet meer gekend was, maar die nog steeds werden onderhouden. De genoemde kapelanieën, uitgezonderd deze van Margareta van Coukelare, worden ook vermeld in het *planarium* van het gemeen, net zoals vele *ab antiquo* stichtingen en een deel van de andere stichtingen. Er zijn bovendien ook vormelijke gelijkenissen tussen register 179 en het *planarium*: beide zijn grote, logge stukken en hanteren het Latijn. Toch zijn er ook belangrijke verschillen. Achteraan het *planarium* zijn kopieën van stichtingsakten toegevoegd en register 179 bevat 4,3 keer meer stichtingen dan het *planarium*.⁵⁷ In het totaal zijn 11% van de stichtingen uit register 179 ook opgenomen in het *planarium*.⁵⁸ Dit is relatief veel, wetende dat slechts 4,2% van de notities uit register 179 terug te vinden zijn in een ander register van de dis (zie tabel 3). Het gros van de stichtingen (87%) zijn noch in een ander *obituarium* van de dis noch in het *planarium* opgenomen.

	#	%
<i>obituaria</i> dis	113	4,2
<i>planarium</i>	307	11,4
enkel in <i>obituarium</i>	2344	87,4
totaal	2682	

Tabel 3: De aanwezigheid van stichtingen uit register 179 in de disregisters en het planarium.

56 CALLEWIER, *De Brugse seculiere clerus 1411-1477*, databank, p. 21-22.

57 Nl. 623 notities in het *planarium* versus 2682 notities in register 179.

58 De toevoegingen in het *planarium* werden hier buiten beschouwing gelaten aangezien dit document van jongere datum is dan register 179. Ook de veranderlijke feestdagen werden niet meegenomen omdat de slechte overlevering bij register 179 voor een vertekend beeld zou zorgen.

EEN PAROCHIALE AGENDA OF COLLEGIAAL CONTROLE-INSTRUMENT

Dat register 179 stichtingen bevat die toebehoren aan de dis of het commuun is ondertussen duidelijk. Het overgrote deel van de stichtingen uit dit register kan echter aan geen van beide instellingen toegeschreven worden. Waarschijnlijk bevat het dus stichtingen van nog andere instellingen verbonden aan de kerk. Dit sluit aan bij de benaming voor het archiefstuk in de 18de-eeuwse inventaris die enkel verwijst naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk en niet naar een specifieke instelling. Het lijkt dus te gaan om een register waarin stichtingen van de verschillende parochiale instellingen samen werden genoteerd en bijgehouden. Naast de voorgaande zaken zijn er andere elementen die deze hypothese ondersteunen. Allereerst maakt register 179 zelf gewag van meerdere instellingen. In het totaal zijn er 487 notities die één of meerdere instellingen vermelden (zie tabel 4).⁵⁹ De meerderheid van de notities (82%) maken dus geen gewag van een specifieke instelling. Meer dan de helft van de aantekeningen die wel één of meerdere instellingen aanduiden verwijzen naar het commuun van de kerk (61%). De armendis wordt in 13% van de notities genoemd. In 10% van de gevallen is er sprake van de kerkfabriek. 34% van de notities geven de ongedefinieerde afkorting *Rx* (eventueel *Recipienti* of ontvanger volgens Capelli⁶⁰). Doordat enkele notities meerdere instellingen aangeven, ligt het totaalpercentage hoger dan 100%.

	#	%
armentafel	64	13,1
<i>commuun</i>	299	61,4
kerkfabriek	50	10,3
<i>Rx</i>	167	34,3
Totaal	487	119,1

Tabel 4: de instellingen die in het parochiale obituarium vermeld worden.

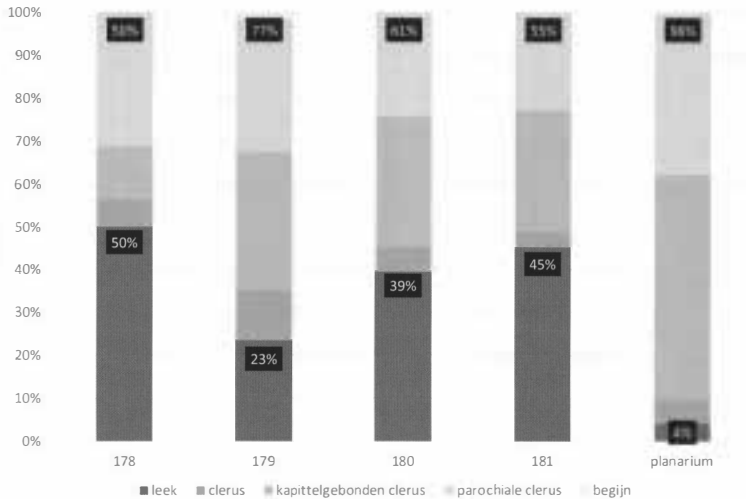
59 Op een totaal van 2677 notities betekent dit dat er slechts in 18% van de notities gewag wordt gemaakt van een specifieke instelling.

60 A. CAPELLI, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane usate nelle carte e codici specialmente del Medio-Evo riprodotte con oltre 14000 segni incisi Lexicon abbreviaturarum*, Milaan, 1912 (Manuali Hoepli), p. 318.

Ook het profiel van de stichters uit register 179 wijst in de richting van een register dat in gebruik was door meerdere instellingen verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁶¹ Onderstaande grafiek geeft het profiel van de stichters uit de verschillende *obituarie* weer. De percentages tonen de algemene verhouding clericus-leek. Binnen de clericus is het onderscheid gemaakt tussen “kapittelgebonden clericus”, “parochiale clericus”, en bij twijfel het algemene “clericus”. Er werd in de bronnen ook melding gemaakt van één begijn. Hoewel een begijn niet tot de clericus kan gerekend worden, is deze toch bij de categorie “clericus” gevoegd omdat het om een (semi-)religieuze gaat. De clericus-leek verhouding van de stichters bij de *obituarie* van de dis schommelt tussen 50/50 of 60/40. Daartegenover staat dat slechts 4% van de stichters bij het gemeen geen kerkelijke functie uitoefende.⁶² Binnen de groep van clerici in het *planarium* zijn de kapittelgebonden clerici sterk vertegenwoordigd (52%). Dit valt te verwachten aangezien de kanunniken deel uitmaakten van het gemeen.⁶³ De dis rekruteerde haar weldoeners binnen het parochiale netwerk, wat het grotere aandeel leken én parochiale clericus verklaart. De verhouding in register 179 bevindt zich tussen de twee met 77% clericus en 23% leek. De stichters uit register 179 blijken dus een combinatie te zijn van de stichters bij de dis en het gemeen.

Ook de beknoptheid van de notities ondersteunt de hypothese dat register 179 gedeeld werd door meerdere instellingen. De notities in de *obituarie* die gelinkt kunnen worden aan één instelling zijn veel gedetailleerder in hun beschrijvingen. Bij registers 180 en 181 bevatten de notities zelf alle nodige informatie. Bij register 178 en het *planarium* zorgden de toegevoegde stichtingsakten ervoor dat ook hier alle details snel consulteerbaar waren. Register 179

- 61 Voor het opstellen van deze beroeps categorieën werd enkel de informatie uit de bronnen zelf geraadpleegd, en slechts wanneer deze expliciet gegeven was. Zo werd er geen rekening gehouden met (universitaire) titels. Dit duidt weliswaar vaak op het behoren tot de ruime groep van geestelijken, maar zeker is dit niet.
- 62 Voor de gegevens van de stichtingen uit het gemeen wordt uitgegaan van de stichtingen die tevens in register 179 voorkomen. Aangezien deze 90% van de stichtingen uit het *planarium* vertegenwoordigen, zijn deze representatief voor het geheel.
- 63 VANDERMAESEN, *Inventaris van het oud archief*, p. 16; P. ANDRIESEN, *Die van Muziken gheerne horen: muziek in Brugge 1200-1800*, Brugge, 2002, p. 183.

grafiek: De beroepscategorieën in de verschillende registers. De percentages duiden op de verhoudingen tussen leken (onder) en religieuzen (boven).

daarentegen bevat op geen enkele wijze extra informatie over de stichtingen. Dit vormde geen probleem aangezien elke instelling beschikte over een eigen administratie waar de verplichtingen in detail werden bijgehouden. In een overzicht van alle verplichtingen binnen de Onze-Lieve-Vrouwekerk zouden te gedetailleerde beschrijvingen enkel nodeloos veel plaats in beslag nemen.

Dat register 179 een document was dat informatie bevatte van allerlei kerkelijke instellingen is wel duidelijk. Maar waarom was er nood aan één kerkelijk register naast de *obituarium* van de afzonderlijke instellingen? In kleinere parochies werd soms één gedeeld *obituarium* aangelegd om de kosten te drukken. Aangezien er voor de Onze-Lieve-Vrouweparochie naast het gedeelde *obituarium* nog *obituarium* gekend zijn die van één instelling uitgaan, kan dit hier niet de motivatie zijn. Waarschijnlijk was het de bedoeling om de volledige bezetting binnen de Onze-Lieve-Vrouwekerk bij te houden. Naarmate er meer en meer verplichtingen waren bij de instellingen die één ruimte (het kerkgebouw) deelden, groeide de nood aan een gezamenlijk overzicht. Het was dus een parochiaal *obituarium* dat

de verschillende instellingen in staat stelde het overzicht te bewaren van de stichtingen in de kerk, zeker wanneer ook nieuwe stichtingen moesten gepland worden. Maar bovendien verschaftte het register het kapittel op die manier ook enige controle aangaande de rechten en plichten van de andere parochiale instellingen. Het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw in Brugge oefende een sterke greep op de parochiale instellingen uit en een *obituarium* zoals register 179 hielp het kapittel om deze greep te bewaren.

De tweede helft van de 15de eeuw was een periode waarin memorievieringen wijdverspreid, breed toegankelijk en bijgevolg zeer populair waren, zowel bij clerici als leken.⁶⁴ De nood aan een gezamenlijk register was toen dus het hoogst. Bepaalde historici stellen rond 1520 een scherpe daling vast van dergelijke memoriepraktijken waardoor de nood voor een gezamenlijk document afnam wat de korte redactieperiode zou kunnen verklaren.⁶⁵ Het stuk bevond zich waarschijnlijk in de kerk zelf, bevestigd met de ijzeren ketting, zodat elke instelling het register kon raadplegen wanneer nodig. De aanwezigheid in de kerk zorgde er waarschijnlijk ook voor dat het register gezien werd als een veruitwendiging van het prestige van de kerk waardoor de vormgeving belangrijker was dan bij een puur administratief document dat exclusief voor intern gebruik was. Ten laatste in 1759 is dit parochiaal *obituarium* in het disarchief terecht gekomen. In de loop van de 17de en 18de eeuw zou de armendis haar zelfstandigheid ten opzichte van het kapittel verliezen. Hierdoor kan het archief van de armendis eventueel bij het kapittel beland zijn. Bij een latere afsplitsing van het archief kwam register 179 verkeerdelijk in het archief van de dis terecht.⁶⁶

64 GENICOT, *Une source mal connue*, p. 68; P. TRIO, 'De stichting Lansaem in het O.L.V.-gasthuis te leper. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen in de middeleeuwen', in: P. TRIO & R. VAN BELLE, *Pieter Lansaem. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen in de late middeleeuwen*, leper, 1993, p. 60-62.

65 Een recent overzicht van de discussie rond de "1520-these" is te vinden in: M. BAUWENS, 'Parish Studies and the Debates on Religious Life in the Low Countries (Late Middle Ages and Early Modern Period)', in: *History Compass*, 13 (2015), p. 69-70. Meer geïntegreerd onderzoek is nodig om hier uitsluitel over te krijgen.

66 Het gaathier slechts om een hypothese. De eigenlijke verhouding tussen het kapittel, de parochie en de armendis dient nog verder onderzocht te worden vòòr dit kan worden bevestigd. Echter, onder invloed van de contrareformatie trachtte de kerkelijke overheid de armenzorg meer onder kerkelijk toezicht te plaatsen, wat onze hypothese lijkt te bevestigen: M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge (1559-1984): bischoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1985, p. 154.

VREEMDE EEND OF TYPEVOORBEELD?

Binnen het archief van de dis en met uitbreiding de Onze-Lieve-Vrouwekerk valt het parochiale *obituarium* duidelijk uit de toon. Maar gaat hier om een uniek stuk of zijn er nog andere voorbeelden gekend van soortgelijke *obituaria*? Veel studies die focussen op *obituaria* en andere necrologische documenten richtten zich expliciet op *obituaria* gelinkt aan slechts één instelling, in de regel een klooster of kapittel. Dit betekent niet dat parochiale *obituaria* niet bestonden maar ze zouden een slechtere overlevering gekend hebben waardoor ze minder goed vertegenwoordigd zijn dan de kapittel- en kloostergebonden *obituaria*.⁶⁷ Lemaître concludeerde bovendien dat het vaak moeilijk is om vast te stellen wanneer een *obituarium* uitgaat van één instelling of wanneer het een gedeeld document betreft. Hij identificeert de titelpagina als belangrijkste herkenningpunt maar deze is slechts zelden overgeleverd.⁶⁸ Toch zijn er nog andere aanwijzingen die kunnen wijzen in de richting van een gedeeld, parochiaal *obituarium*. In wat volgt worden enkele andere voorbeelden gegeven van *obituaria* die op basis van een eerste lezing van hun uitgave, eventueel een parochiaal *obituarium* zouden kunnen zijn. Uiteraard is volledigheid niet mogelijk en is een grondige analyse van elk van de genoemde *obituaria* nodig alvorens definitief uitsluitsel mogelijk is.

De relatief kleine parochie van Onze-Lieve-Vrouw in Gent heeft een *obituarium* waarin zowel de kerkfabriek als de armentafel als enkele kapelannen expliciet genoemd worden als verantwoordelijk voor het uitvoeren van bepaalde stichtingen. Het gaat om een ongedateerd document uit de 15de eeuw, opgesteld in het Latijn, niet verlucht en eveneens aangevuld door verschillende handen na de eerste registratie.⁶⁹ Naast het voordeel van een overzicht aan

67 Binnen het diocees van Parijs zouden 26,5% van de gekende *obituaria* parochiale *obituaria* zijn, die echter vaak niet meer zijn dan een simpele lijst van schenkingen: J. FAVIER & N. LEMAÎTRE (red.), *L'obituaire de Saint-Michel-sur-Orge*, Parijs, 2002 (Recueil des historiens de la France. Obituaires série IN-8°, 5), p. 10.

68 J.-L. LEMAÎTRE, 'Les obituaires des communautés de prêtres du moyen âge au concile de Trente', *Revue d'histoire de l'Église de France*, 91 (2007), p. 311.

69 Het gaat hier om een onuitgegeven *obituarium* maar een gedetailleerde beschrijving is te vinden in: H. FRANCK, *Memoria et Caritas: Jaargetijden als armenzorg*

stichtingen binnen eenzelfde kerkgebouw zal ook het element van kostenefficiëntie gespeeld hebben aangezien er geen andere *obituararia* gekend zijn die gelinkt waren aan slechts één instelling. Aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk was geen kapittel verbonden en dus speelde de nood aan controle geen rol. Naast deze eerder kleine parochie, is er echter ook een interessant voorbeeld gekend voor de grootste parochiekerk in Gent: de Sint-Janskerk.⁷⁰ Hoewel het document geen titelpagina meer heeft, vermeldt een charter uit 1367 de naam *Materloge van den jaergetiden van Sente-Jans*. Op de eerste pagina is bovendien in een 16de-eeuwse hand *Sum ecclesie divi Bavonis Gandensis* toegevoegd. Beide benamingen vermelden enkel de kerk en niet expliciet één instelling. Bovendien worden in het document zelf verschillende instellingen en personen aangeduid als verantwoordelijke voor stichtingen zoals de kerkfabriek, de armentafel en de parochiepriester.⁷¹ Het gaat ook hier duidelijk om een parochiaal *obituarium*. Het document geraakte in onbruik voordat de kerk werd verheven tot collegiale kerk in 1540; dus ook hier gaat het niet om een kapittelkerk. Het was echter wel de grootste parochiale kerk en de belangrijkste bidplaats van de stad.⁷² In dat opzicht nam de Sint-Janskerk in Gent een gelijkaardige positie in als de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge.

Voor kapittelkerken lijkt het moeilijker om een voorbeeld van gezamenlijke *obituararia* te vinden maar toch zijn er enkele voorbeelden die doen vermoeden dat register 179 in Brugge geen uniek voorbeeld is. Het *obituarium* van de kapittelkerk in Eine

in de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Gent in de late middeleeuwen, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2013, p. 27-37.

- 70 N. DE PAUW (ed.), *Obituarium Sancti Johannis. Nécrologe de l'église St-Jean (St-Bavon) à Gand, du XIIIe au XVIe siècle*, Brussel, 1889 (Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire, Publications in 8). Net zoals voor de volgende *obituararia* komt de informatie, tenzij anders aangegeven, telkens uit de inleiding bij de editie van de bron. Enkel naar bronfragmenten wordt individueel verwezen om het aantal voetnoten beperkt te houden.
- 71 Enkele expliciete verwijzingen naar de verschillende instellingen en personen: *hos denarios solvet mensa sancti spiritus* (DE PAUW, *Obituarium Sancti Johannis*, f. 12r); *hos denarios solvent curati* (*ibid.*, f. 13v); *Hos vero denarios solvet hujus ecclesie fabrica* (*ibid.*, f. 17v).
- 72 P. TRIO, 'Volksdevotionele aspecten in de Sint-Jans- en de Sint-Baafskerk tot omstreeks 1560' in: B. BOUCKAERT, *De Sint-Baafskathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok*, Gent, 2000, p. 16-19.

vormt een interessant vergelijkingspunt met het *obituarium* van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge.⁷³ Het is namelijk ook een collegiale kerk met een lange geschiedenis. Het grootste verschil is dat Eine geen stad was zoals Brugge en de abt van Ename in bezit was van de patronaatsrechten over de kerk en de parochie. Zowel een *necrologium* als een *obituarium* zijn bewaard gebleven, samen ingebonden met een renteboek. De eerste registratie vond waarschijnlijk plaats voor 1283 wat het één van de oudste *obituaria* uit de Zuidelijke Nederlanden maakt. Aan het begin van het document staat de (later toegevoegde) titel te lezen: *Liber anniversariorum ecclesie Eynensis seu obituuum*. Ook hier staat dus niet expliciet één instelling vermeld maar verwijst de titel naar de kerk. Bovendien worden er geen zinsneden gebruikt die verraden dat de tekst geschreven werd vanuit het standpunt van het kapittel zoals *qui dedit nobis of fratris nostri*. Expliciete vermeldingen naar verschillende instellingen ontbreken echter eveneens. De parochiale structuur was op het moment van redactie van het document waarschijnlijk nog niet sterk genoeg uitgekristalliseerd om te spreken van afzonderlijke instellingen zoals dit voor het 15de-eeuws Brugge wel mogelijk is. Bovendien zorgt de ouderdom er eveneens voor dat de notities nog minder gedetailleerd zijn.

Deze beknopte exploratie van enkele andere *obituaria* buiten Brugge lijkt aan te tonen dat het parochiale *obituarium* van de Onze-Lieve-Vrouwekerk geen uniek exemplaar is in de Zuidelijke Nederlanden. Verder onderzoek betreffende andere mogelijke parochiale *obituaria* waarbij de inhoud wordt vergeleken met stichtingsakten of andere charters specifiek verbonden aan één instelling kan duidelijkheid verschaffen over deze rijke bronnen.

CONCLUSIE

Bij aanvang van dit artikel was er over register 179 weinig bekend, waardoor het amper bruikbaar was voor historisch onderzoek. In deze bijdrage hebben we getracht dit aan te vullen via een studie

73 J. CLAEYS BOUUAERT, *Het necrologium en het obituarium van Eine (ca. 1280-15de eeuw)*, Brussel, 1978 (Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis).

van het stuk zelf (vormelijk en inhoudelijk) én van de bredere context. De eerste redactie vond plaats tussen 7 augustus 1462 en 9 september 1463, waarna het werd aangevuld tot aan het einde van de 15de eeuw. Door het stuk te vergelijken met andere *obituarialia* uit het disarchief én andere parochiale instellingen werd al snel duidelijk dat register 179 uit de toon valt binnen de *obituarialia* van het disarchief. De inhoudelijke analyse toonde aan dat de kalender een overzicht bevat van alle te onderhouden stichtingen in de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk in de 15de eeuw. Het document was dus niet gebonden aan één instelling binnen de kerk, maar werd door de verscheidene instellingen gebruikt om de bezetting in de kerk te kunnen inschatten en fungeerde als controlemiddel voor het kapittel.

Door al deze instellingen samen te brengen, biedt register 179 een unieke inkijk in het totale pakket aan memoriepraktijken in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge tot ca. 1500. Het bestaan van dit parochiale *obituarium* toont een verregaande samenwerking aan tussen de verschillende instellingen verbonden aan de kerk en wijst ook in de richting van controle door het kapittel. Bovendien lijkt het geen uniek document te zijn hoewel het voor collegiale kerken niet eenvoudig is om duidelijke voorbeelden te vinden. Meer diepgaand onderzoek is hier nodig. Deze parochiale *obituarialia* geven een overzicht van de stichtingen binnen één kerkgebouw en maken het bovendien mogelijk om de stichtingen bij de verschillende parochiale instellingen met elkaar te vergelijken. Het is dus een bron met nog veel onderzoekspotentieel om de memoriecultuur in een laatmiddeleeuwse parochie verder uit te spitten, een onderzoeksgebied dat tot nu toe in de Zuidelijke Nederlanden onder de radar bleef in tegenstelling tot de Noordelijke Nederlanden met het recente uitstekende MeMO-project.